

იბრაჰიმ ფეჩევი სპარსელოზ შესახებ

თურქი ისტორიკოსი იბრაჰიმ ფეჩევი დაიბადა 1574 წელს ფუნტ-კირხენში (Fünfkirchen—უნგრეთშია, უნგრულად Pecs ჯ, აქედან ىچى ფეჩევი=ქართ. ფეჩ-ელი-ს¹; ასეთ ფორმას ზოგჯერ კიდევ ემატება წარმოშობის აღმნიშვნელი თურქული აფიქსი ى-—და ىچى (ფეჩევილნი)ც გვხვდება².

ფეჩევის მამა, რომლის სახელიც ცნობილი არაა, იყო თურქი, ფუნტკირხენელი ფეოდალი³. მისი დედა ოსმალთა ისტორიაში კარგად ცნობილი სოკოლოვიჩების⁴ გვარეულობიდან იყო გამოთხოვილი. მისი წარჩინებული ნათესავების (ფერჰანდ-ფაშა, ლალა მეჰმედ-ფაშა და მრავალი სხვა გავლენიანი სამხედრო პირების) დახმარებით ი. ფეჩევი ახალგაზრდობიდანვე (1593 წლიდან) სამხედრო სამსახურში შევიდა და ოსმალთა ჯარის მრავალ ლაშქრობაში მიიღო მონაწილეობა. შემდეგ მან დიდხანს დაჰყო ზემოხსენებული ლალა მეჰმედ-ფაშას ამაღლებაში, რომელიც 1604 წლიდან დიდი ვეზირის თანამდებობას ასრულებდა⁵. 1615 წლიდან ი. ფეჩევის ვხედავთ სხვადასხვა მაღალ სახელმწიფო თანამდებობაზე: მას ევალება ანატოლიაში რამდენიმე სანჯაყის აღწერა. იგი ინიშნება თოკათში დეფთერდარად (საფინანსო ნაწილის უფროსად), შემდეგ ამავე თანამდებობაზე გადაყავთ რუმელიაში და, ბოლოს, ასრულებს მთლიანად ანატოლიის პროვინციის დეფთერდარის თანამდებობას. სიცოცხლის ბოლო ხანებს ი. ფეჩევი ატარებს თავის სამშობლოს ახლო ადგილებში ჯერ ისევ სამსახურში, ხოლო შემდეგ, 1641 წელს იგი სამსახურს თავს ანებებს და, უმთავრესად, თავის ცნობილ „ისტორიას“ წერს. ი. ფეჩევი გარდაიცვალა 1650 წლის ახლო ხანებში⁶.

ი. ფეჩევის თურქულ ისტორიოგრაფიაში მეტად თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს. მისი შრომა, რომელიც შეიცავს 1520—1640 წლების (ე. ი., სულთან

¹ იხ. ფეჩევის შესახებ El-ში Fr. Babinger-ის წერილი, ტ. III. 1936, გვ. 1120.

² იხ., მაგალითად, უფრო გვიანდელი ისტორიკოსის სიბ-ის „ისტორიაში“ (سيرة سيبي), ტ. III, გვ. 281.

³ იხ. J. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, ტ. II, გვ. 4 და El, იქვე.

⁴ თურქულად ىچى — (იხ. ىچى, II, გვ. 41).

⁵ იხ. El, იქვე.

⁶ იხ. El, იქვე.

სულეიმან I-ის ტახტზე ასვლიდან—სულთან მურად IV-ის გარდაცვალებამდე) ამბებს, თურქეთისა და მეზობელი ქვეყნების ისტორიისათვის „საუკეთესო ოსმალურ წყაროდ“¹ ითვლება. სპეციალურს ლიტერატურაში განსაკუთრებულად აღნიშნავენ, რომ ი. ფეჩევიწ თავისი ისტორიის უფრო ადრინდელი პერიოდის ამბებისათვის გამოყენებული აქვს თურქული მატრიანები და უნგრული წყაროებიც-კი². ეს მისი დროისათვის იშვიათი გარემოება მის „ისტორიას“-დიდ ღირსებას ჰმატებს და სავსებით დამსახურებულად აყენებს მას თურქულ საისტორიო ძეგლთა პირველ რიგებში.

მის თანამედროვე ამბებს ი. ფეჩევიწ აგვიწერს თავისი მეტად მარტივი და მკაფიო ენით, როგორც თვითმხილველი. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ფეჩევიწ უშუალო მონაწილეობას ღებულობდა ოსმალთა სხვადასხვა ლაშქრობაში. როდესაც, მაგალითად, დიდი მოურავი საქართველოდან ოსმალეთს მივიდა და ოსმალთა სამხედრო ბანაკში გამოცხადდა, ფეჩევიწ ამ დროს მთავარსარდლის ჰაფიზ-ფაშას ამაღლაში იყო. ის აქ ნახულობს მოურავს, ესწრება მის შეხვედრას მთავარსარდალთან და პირადად იღებს მონაწილეობას მოურავისა და მისი მხლებლების ოსმალთა ჯარის სარდლობასთან მოლაპარაკებაში. ამ მოლაპარაკებისას მთელი მისი თანაგრძნობა მოურავის მხარეზეა და, რამდენადაც შეუძლია, ქომაგობასაც-კი უწევს მას (იხ. აქვე, გვ. 385—386).

როგორც თურქეთის, ისე ევროპის სიძველეთსაცავებში დაცულია ი. ფეჩევიწის „ისტორიის“ მრავალი ხელნაწერი³. მიუხედავად ამისა, მისი შრომის კრიტიკული გამოცემა ჯერ არ არსებობს. 1866 წელს სტამბოლში გამოიცა მისი „ისტორიის“ ორი ტომი: جلد اول، تاريخ سجده گ. 10+504 და جلد ثانی، گ. 12+487, რომელიც ძლიერ შორს დგას მეცნიერული გამოცემისაგან და ტექნიკური ხასიათის შეცთომებს რომ თავი დავანებოთ, სავსეა მრავალრიცხოვანი დამახინჯებებით, განსაკუთრებით არათურქული საკუთარი სახელების გადმოცემისას. წინამდებარე ცნობები ჩვენ ამ გამოცემიდან გვაქვს ამოკრეფილი და თარგმნილი ჯერ კიდევ 1929 წელს სტამბოლის წიგნთსაცავებში ჩვენი ძველ ოსმალურზე შტუდიების დროს⁴.

თარგმანის გამოსაცემად დამზადებისას ჩვენ ძნელად გადასალახავ სიძნელებებს წავაწყდით. ვერ დაურთეთ თარგმანს ვერც თურქული ტექსტი და ვერც კომენტარიები საჭირო რაოდენობით. რადგანაც, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ფეჩევიწის „ისტორიის“ კრიტიკულად დადგენილი ტექსტი არ არსებობს, ხოლო მისი შრომის არც ერთი ხელნაწერი ჩვენს განკარგულებაში არ არის,

¹ იქვე.

² იქვე. იხ. ამის შესახებ აგრეთვე პროფ. Н. К. Дмитриев-ის რეცენზია Fr. Kraclitz-ის შრომაზე: Osmanische Urkunden in türkischer Sprache..., Записки Коллегии Востоковедов, ტ. II, გვ. 221.

³ იხ. El, იქვე. ამავე წერილში ნაჩვენებია Fr. Babinger-ის შრომა: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927, რომელშიაც დაწვრილებით ყოფილა განხილული ფეჩევიწის შრომის ხელნაწერები.

⁴ სტამბოლში შესრულებული თარგმანები ეხლა შესწორებული და შევსებული სახით იბეჭდება.

შეუსწორებელი ტექსტის დართვა-კი მიზანშეწონილად არ ესცანით. ნაწილობრივ ამითვე აიხსნება ზემოხსენებულ დაბეჭდილ „ისტორიაში“ ძლიერ შერყვნილად გადმოცემულ გეოგრაფიულ სახელთა უკომენტარიოდ დატოვება. სხვა ხასიათის კომენტარიებისათვის-კი საჭირო იყო ფეჩევის ცნობების შეწამება დანარჩენ თურქ ისტორიკოსთა მიერ მოყვანილ ცნობებთან, თურქულ წყაროებში დაცული ქრონოლოგიურ თუ სხვა მონაცემთა შეჯამება-დადგენა და ამგვარად მიღებული შედეგების შედარება ქართული წყაროების ცნობებთან, რაც ჯერჯერობით შეუძლებელი ხდება.

მეორე დაბრკოლება ტექნიკური ხასიათისაა. არც მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალისა და არც სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტამბებს არაბული შრიფტი და სათანადო ცოდნით აღჭურვილი ასოთამწყობთა კადრი არ გააჩნიათ. ასეთი მოცულობის ტექსტებზე რომ არაფერი ვთქვათ, უბრალო ციტატების მოყვანაც გაძნელებულია.

მიუხედავად ამისა, ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია გამოვაქვეყნოთ მაინც თარგმანი ი. ფეჩევის ზემოხსენებულ თხზულებაში დაცული მეტად საყურადღებო ცნობებისა საქართველოს შესახებ, ვინაიდან ეს ცნობები, ამგვარი სახითაც, ვფიქრობთ, ერთგვარ სამსახურს გაუწევს ჩვენს ისტორიკოსებს აღნიშნული ეპოქის თურქულ-ქართული ისტორიული ურთიერთობის კვლევისას.

თავდასხმა საქართველოს ვილაჯეთზე¹

წმინდა მუჰარრემის 15-ს, 943 წელს², ბაიბურთის მმართველმა სახელოვანმა ემირმა მეჰმედ-ხანმა მაგ მხარეში მყოფი ძლევამოსილი ჯარი თავდასხმელთა რაზმებში გაიწვია და ჯარი რომ შეაგროვა, შეესია საქართველოს და მის აოხრებას მიჰყო ხელი. [ქართველი] ქაფურიებიც³ მომზადებულად შეხვდნენ და ისლამის ლაშქარს წინააღმდეგობა გაუწიეს. დიდი ომისა და ბრძოლის შემდეგ გამარჯვების ნიაფი ისლამის [ლაშქრისაქენ] გადმოიხარა და ურიცხვი დასამიწებელი ქაფური გაწყდა. ხოლო როდესაც გადარჩენილნი დაიფანტნენ, ასქერები⁴ ნადავლის აღებას შეუდგნენ და იმდენი სიმდიდრე ჩაიგდეს ხელში, რომ გადმოცემა შეუძლებელია. ასეთი გაკვეთილის შემდეგ სამმა-ოთხმა სასანჯაყო⁵ ადგილმა მორჩილება გამოაცხადა და ფადიშაჰს¹ ეწაღისა² და მმართველის დანიშვნა სთხოვა.

(I, გვ. 191)³.

¹ ولايت (არ.)—პროვინცია, ადმინისტრაციული ერთეული.

² ე. ი. 1536 წლის 4.VII.

³ كافر (არ.—მრავ. كافر)—ურწმუნო, ურჯულო, გააური, არამაჰმადიანი (დედაწი მრავლობითის ფორმაშია).

⁴ اسكر (არ.)—ასქერი, ჯარისკაცი.

⁵ ساجاق (თ.)—დროშა, სანჯაყი; ساجاق—სადროშო, სასანჯაყო; სამხედრო ერთეული გეოდალურ ოსმალეთში, შენდევში რევოლუციამდე ადმინისტრაციული ერთეული (ვილაჯეთი, სანჯაყი, ყაზა).

**მეორე ვეზირის ახმედ-ფაშას საქართველოსაკენ გამგზავრება და ამ.ომში
დაპყრობათა და ნადავლის შესახებ**

955 წელი¹. ამ ხანებში საქართველოს ქაფურიები აჯანყებასა და არეულობას აწყობდნენ და როდესაც მაღალლირსეულმა ფადიშაჰმა გაიგო მათი არასასიამოვნო საქციელის შესახებ, [საქართველოში გასაგზავნად] დაინიშნა მეორე ვეზირი მისი აღმატებულება აჰმედ-ფაშა, არზრუმის, ყარამანის, ზულყადირლისა და სივასის ბეგლარ-ბეგებთან, სანჯაყ-ბეგებთან² და გენიჩერის³ ქეთხუდასთან⁴ ერთად, რამდენიმე ათასი გენიჩერისა და ლურებას⁵ ბოლუქის ალათა⁶ თანხლებით. მას შემდეგ, რაც მათ მიიღეს ფადიშაჰის ფერხთა მთხვევის პარტივი, დიდებული შა'ბანის [თვის] პირველ დღეს⁷ გაუდგნენ გზას. პირველად დიდი ბრძოლით დაპყრობილ იქნა თორთუმის ციხე. ნიჯაჰის (?) (نجاه)⁸ და ამირახორის (امیر اخور) ციხეებმა პარტიება ითხოვეს. ახჩა-ყალა (آخچه قلعه) ბრძოლით იქნა აღებული. თბკრ-ისა⁹ და აშრ-ის [ციხეები] და მეორე ახჩა-ყალა და ამათ გარდა [კიდევ] თხუთმეტი ციხე დანებდა. დივან-ად (ديوان) წოდებულ რაიონში შესვლის შემდეგ ურიცხვი შავარდნის თვალეზიანი და კაკაბივით მოგოგმანე ყმაწვილები და ქალწულები მუსლიმან გმირთა ხელში ჩაიკვივდა. შემდეგ პრტკრ-ის ციხის და მისდამი კუთვნილი ორი ციხის დაპყრობაც სხვა გამარჯვებათ ზედ დაემატა. და დად-ელის (داد ايلي)¹⁰ რაიონი თავისი დასახლებუ-

¹ ოსმალეთის სულთანი აქ ყველგან ფადიშაჰად იხსენიება.

² والى (არ.)—ვილნაეთის მმართველი.

³ თვითნებური ცნობის ქვეშ ნაჩვენები რომელი ციფრი ფეჩევის „ისტორიის“ შემოაღნიშნული გამოცემის ტომზე მიუთითებს, ხოლო არაბული—გვერდს აღნიშნავს.

⁴ ე. ი., 1549 წელი.

⁵ سنجاق بكى—სანჯაყის მხედართმთავარი.

⁶ بکری (თ.) „ახალი ჯარი“, ჯარის ერთი სახეობა ძველ ოსმალეთში, ორგანიზებული სულთან ორხანის მიერ 1330 წელს და გაუქმებული სულთან მაჰმუდ II-ის მიერ 1826 წელს.

⁷ كندا (სპ.-თ.)—მწე, ინტენდანტი (ჯარში).

⁸ غرا (არ. შრ.; მხ. غریب) — ცხენოსანი ჯარი; რომელიც უცხოელთაგან (سرا), უმთავრესად, არაბებისა და სპარსელთაგან შედგებოდა (იხ. J. Hanmer, Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung..... ტ. II, ვენა, 1815, გვ. 241.

⁹ آ (თ.)—ალა, (ჯარის ნაწილის) უფროსი; بك (თ.)—ასეული; بك اغارى — ასეულის უფროსები.

¹⁰ ე. ი., აგვისტოს 25.

¹¹ ორმოცეგრესტიან რუკაზე თორთუმიდან აღმოსავლეთით, თორთუმსა და ოლთისს შუა აღნიშნულია Huxax; შესაძლებელია აქ სპ-ში ს-ს ს-დ წაკითხვისაგან გამომდინარე დამახინჯება იყოს.

¹² შესაძლებელია ეს ფანასკერტის ციხე იყოს.

¹³ آ (თ.)—ქვეყანა, მხარე; داد ايلي—დად-ელი—შეიძლება გავიგოთ „დად-ის ქვეყანა“-დ. (შდრ. რუმ-ელი—რუმთა ქვეყანა).

ლი სოფლებით ოსმალეთის სახელმწიფოს შეუერთდა. ხსენებულ რაიონში მდებარე ციხეებიდან თხუთმეტი ციხე იქნა დატოვებული. დანარჩენი მიწასთან გაასწორეს. შემდეგ თორთუმი და თალხისი (تلخيس) და ახჩა-ყალა (და) დივანას ხეობა (ديوانه قريه)¹ ერთ სანჯაყად გამოცხადდა და ერთ-ერთ ემირს ებოძა. იქიდან მშვიდობიანად და გამდიდრებულნი დაბრუნდნენ და პატიოსანი შეევალის თვის მეორე დღეს² جولك-ად წოდებულ ადგილას უავგუსტოეს ლაშქარს შეუერთდნენ. ისინი ღირსნი გახდნენ ფადიშაჰისაგან მრავალგვარი სამსახურში წარმატებისა, საპატიო ტანსაცმლებისა, მოწყალებისა და კეთილგანწყობილებისა. თავიანთ ტოლებში დაწინაურდნენ და გამოირჩეოდნენ.

(I, გვ. 283—284)

ძლევაშოსილი ჯარის ზოგიერთი (ნაწილისათვის) უკან დაბრუნებაზე უავგუსტოესი ნებართვის გაცემისა და დიდი ვეზირის საქართველოსაკენ გაგზავნის შესახებ³

როცა ჩობან-ქოფრუ (چوبان کوفرلی) გაიარეს და ჰასან-ყალასთან ახლო დაბანაკდნენ, დიარბექირის ბეგლარბეგს, ქურთისტანის ბეგებს და ვანის ბეგლარბეგს ფერჰად-ფაშას და ამირებს საპატიო ტანსაცმელი ჩააცვეს. [ესენი] ფადიშაჰის ხელზე მთხევით გაბედნიერდნენ და [ამის შემდეგ] მათ ებოძათ თავიანთ ადგილებში დაბრუნების ნებართვა. ‘უმადიეს (عمادیه)⁴ ბეგი სულთან ჰუსეინ-ბეგი ზემოხსენებული თახთი-სულეიმან-ად (فتح سليمان) წოდებულ ადგილას მოვიდა უავგუსტოესი ლაშქრის ბანაკში, მას თან მოჰქონდა მოკვეთილი თავებით შემკული შუბები და უკულმა შებრუნებული ალმები და შემკობილი გვირგვინები. ისინი ფადიშაჰის მრავალგვარ წყალობას ელირსნენ. ამ ბანაკში მათ დაუდგათ დიდებული დღესასწაული და ფადიშაჰის კეთილი ჩვეულებისამებრ შესრულებულ იქნა სადღესასწაულო ცერემონია. აქედან გაემგზავრნენ და დაბანაკდნენ საზლიკად (سازلیق) წოდებულ ადგილას. აქ ქვეყანათა დამპყრობელ ფადიშაჰს მოხსენდა, რომ გზადაბნეულ შაჰს⁵ ფადიშაჰის ზოგი ციხე დაუპყრია

¹ მართალი უნდა იყოს პროფ. ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება, რომ, შეიძლება, ديوانه (დივანა) „ლივანა“-ს დამახინჯებულ ფორმას წარმოადგენდეს. ლივანა თურქულ წყაროებში ديوان-დაა ცნობილი და გეოგრაფიულად ამ ცნობაში მოხსენებულ ადგილებთან ახლოსაა.

² ე. ი. 24.X.

³ ამ ცნობისათვის თარიღი უშუალოდ ნაჩვენები არ არის, მაგრამ მისი წინა და მომდევნო აპბებისათვის ნაჩვენებია 961 წელი და, ცხადია, რომ ეს თარიღი ამ ცნობისთვისაცაა ნაგულისხმევი. ჰიჯრის 961 წელი ჩვენი წელთაღრიცხვით უდრის—1553 წელს.

⁴ عمادیه — ვანის ვილაჰეთში საშაზრო დაბა იყო. ქ. ვანიდან სამხრეთით 150 კილომეტრის, ხოლო ქ. მოსულიდან ჩრდილოეთით 80 კილომეტრის მანძილზე მდებარეობს (იხ. سامی. سامی الاعلیٰ, ტ. V, გვ. 3206).

⁵ შაჰი—ყველგან ქვემოთ ირანის შაჰს ნიშნავს.

საქართველოში. სახელოვანი დიდი ვეზირი დაინიშნა ოთხი ათასი გენიჩერისა და საერთოდ რუმელიისა, ანატოლიისა და ყარაჰმანის ლაშქრისა და ყველგან ბოლუქ-ალათა¹ და ბოლუქის ხალხის სარდალ-სპასალარად და გაიგზავნა [საქართველოში]. როდესაც ოლთისის ციხეს მიაღწიეს შაჰის შესახებ ამბავი მოვიდა, რომ მის საბრძანებლო სახელმწიფოში [მოსახლეობის] ნაწილი განადგურებულია, ნაწილი-კი სიმშვილეს მოუცავს და ამ მხარეში წამოსულან სარჩოსაცხოვრებლის საშოვნელად; [მათ უფიქრიათ] ეგების შემთხვევა მოგვეცეს და ფადიშაჰის ზოგი ციხე ხელში ჩავიგდოთო. როდესაც შეიტყვეს, რომ დიდი ვეზირი ისლამის ლაშქრით მოვიდა და თავისი ძლევამოსილი ჯარით იმ მხარეს [საქართველოს] მფარველობა გაუწიაო, ორი [დღის] მანძილი ერთ [დღისად] აქციეს და გაკურცლეს. დიდი ვეზირი-კი მისდამი რწმუნებული ლაშქრით, უავგუსტოეს ჯარს შეუერთდა.

(I, გვ. 325—326)

დიდი ბრძოლა ჩალდირის ველზე

ჯემადი-ულ-ახირის 5-ს, 986 წელს², [ისლამის ლაშქარი] არტაანიდან დაიძრა და ველე-ს (عليه)³ ციხის მახლობლად დაბანაკდა. შესაძლებელი გახდა ამ [ციხის] აღვილად დაპყრობა. მეორე დღეს [ჯარი] იენი-ყალას მთა-გორიან მიდამოებში დაბანაკდა; [ეს ციხე] მდებარეობს ორ მთას შუა, მაღალი გორაკის მწვერვალზე. მაღალი ალაჰის შემწეობით, სასტიკი ბრძოლის შემდეგ (ციხე) აღებულ იქნა შუადღემდე. თურმე მოსულან გზადაბნეულ [ყიზილბაშთა]⁴ სარდლები: თოკმაკ-ხანი⁵, იბამ-ყული-ხანი და ყარა-ხანი ყიზილბაშთა ოცდაათი ათასი რჩეული ჯარისკაცით და დაბანაკებულან ისე, რომ ჩალდირის ციხე და [კიდევ] ერთი მთა ზურგს უკან მოუქცევიათ. როდესაც ისლამის ორმოცი-ორმოცდაათი გმირი ჯარის დასაზვერავად გავიდა, ისინი ხედებიან ყიზილბაშთა რაზმებს და ებმებიან მამაცურ ბრძოლაში. როდესაც ეს გარემოება სარდალს მოხსენდა, ის აგზავნის მათთან დიარბექირის ბეგლარბეგს დერვიშ-ფაშას, რო-

¹ سون (თ.)—ასეული — بلوك اغسى —ასეულის უფროსი.

² ე. ი., 1578 წლის 9.VIII-ს.

³ აქ დაბეჭდილია علي, მაგრამ ამ სახელით ციხე არტაანის ახლო არ არის და ეს კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს. საკმე იმაშია, რომ Hammer-ის Geschichte...-ს თურქულ თარგმანში სათანადო ადგილას სქოლიოში მთარგმნელს მოყავს შემოკლებულად ფეჩევის ისტორიიდან მოთხრობა ჩალდირის ბრძოლის შესახებ და აქ علي გასწორებულია علي-დ. როგორც ჩანს მთარგმნელს علي-ს ფეჩევის ისტორიის ეს ადგილი შეუმოწმებია რომელიღაც ხელნაწერთან (იხ. دولت شاهي تاريخى — هامر, ტ. VII, გვ. 62). علي უნდა იყოს დაახლოებით არტაანსა და ჩალდირის ტბას შუა რუსულ რუკაზე Баян, ხოლო ქართულებზე ველი-ს სახელით ნაჩვენები ადგილი.

⁴ თურქულ საისტორიო მწერლობაში ირანელთა ჯარი ცნობილია ან ყიზილბაშის (თ. قزلباش), ანარადა სურხისურ (სა. سرخر)-ის სახელით, რაც წითელ თავს ნიშნავს.

⁵ თოკმაკ-ხანი ყიზილბაშთა ჯარის მთავარსარდალია (იხ. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, ტ. II, გვ. 480).

მელიც მზევრავთა (ნაწილის) მეთაური იყო. ეს [ფაშა] მამაცი, გმირი და მარდი ვაჟკაცი იყო. ის [არ იკითხავს] მტერი ცოტაა თუ ბევრი, დაედევნება და [სხვა] ჯარის კაცებს არ უყურებს და, საერთოდ, [ასეთ შემთხვევებში] ვერ მოი-სვენებს. ახლაც მასთან მყოფი სამას-ოთხასი კაცით ისე დაესხმება [მტერს], რომ ყიზილბაშის ორიოდე რაზმს გაიგდებს წინ და უკუაქცევს. მაგრამ ყიზილ-ბაში ძალ-ღონეს იკრებს და ერთბაშად ესხმის თავს რამდენიმე რაზმით. ოცდა-ათზე მეტი სახელოვანი ალა¹ იხოცება და თვით მას ცხენიდან ჩამოაგდებენ და თავზე დაეცემიან. [შემდეგ] მისი კაცები კვლავ დაესხმიან თავს ყიზილბაშს და ერთ ორას ყიზილბაშს მიწაზე დაანარცხებენ და მას [დერვიშ-ფაშას] ცხენ-ზე შესვამენ. იმავე ადგილას საკუთარი ხელით სამ ყიზილბაშს მოჰკლავს. კვლავ გამოუდგება ყიზილბაშის ნაწილებს და ახლა-კი დაიჭრება და დაეარდება. [მაგრამ] რადგანაც კარგი ცხენოსანი იყო, კვლავ ცხენზე შეჯდება და მტკიცედ დაიკავეს თავის პოზიციას.

(ლექსი განსვენებული ლამი'ნსა²)

რა ქნას ერთმა კაცმა, რაზომ მარდიც არ უნდა იყოს ის, [რა ქნას] განმარტოებულმა ლომმა სისხლისმღვრელთა [მთელი] ბრბოს წინაშე³.
სარდალი 'ოსმან-ფაშასაც⁴ აგზავნის მასთან და მიაშველებს. 'ოსმან-ფაშაც ამ ადგილას არაჩვეულებრივ სიმამაცეს იჩენს. შემდეგ არზრუმის ბეგლარ-ბეგი ბაჰრამ-ფაშა და აჰმედ-ფაშა მეფითაბის-ძეც მიუსწრებენ. შეადღეზე ადრე იწყება და მზის ჩასვლამდე ისეთი ომი და ბრძოლა ხდება, რომ ცაში ანგელო-ზები ქება-დიდებას ამბობენ. ღვთის განგებისგანაა [ალბათ], რომ წვიმაც სრუ-ლებით თვალს ვერ ალებინებს [კაცს] და ჯარბაზნისა და თოფისათვის საესებით არ აკარებინებს ხელს. ომი წარმოებს მხოლოდ და მხოლოდ ხმლით. დასასრულ, მზის ჩასვლისას ყიზილბაშს წელი მოსწყდა; მაშინვე ხუთი-ექვსი ათასი თავი ლატანზე წამოაცვს და მათი [ყიზილბაშის] უწმინდური ლეშები მოედანზე და-ყარეს. ამოდენა ლაგამჩამოკიდებული ცხენი და ჯორი და [ამოდენა] აღვირიანი აქლემების ქარავანი და ამოდენა კარავი და სხვა ბარგი ისლამის გმირებს ხედა წილად. მისი ზღვარი და რაოლენობა მხოლოდ მაღალმა ალლაჰმა უწყის. მეო-რე დღეს, როდესაც გაიცა ფერმანი⁵ დაეთვალათ უძლიერესი სარდლის დი-ვანში მოტანილი გასისხლიანებული წითელ-წითელი თავები, ხუთი ათასი თავი დათვალეს. ხუთასი კიდევ ცოცხლად დაქერილი და დატყვევებული სახე-ლოვანი ყიზილბაში მოიყვანეს. და ვინაიდან ფერმანი გაიცა მათთვისაც მოე-კვეთათ თავები, [მოკვეთეს] და მათი უბედური თავებიც წინეთ მოტანილ თავ-ებს შეუერთეს⁶.

(II, გვ. 39—41)

¹ ეენიერთა ნაწილის (ასეულის) უფროსი.

² لامي (ლამი'ი) ცნობილი ბრუსელი სუფი მწერალი და პოეტი, გარდაიცვალა 1532 წელს (იხ. II, ტ. III, გვ. 15)

³ 'ოსმან-ფაშა (933—993 = 1526—1585) სულთან მურად მესამის დროს მოღვაწეობდა.

⁴ ბრძანება.

⁵ შდრ. Hammer, Gesch. des Osm. Reiches, II, გვ. 480—481.

მანუჩარ ქაიხოსროს ძის მორჩილება

ხსენებული მთავარი ექვსი ათასი შეიარაღებული აზნაურით მოვიდა და მთის კალთიდან გამარჯვებულებს და დამარცხებულებს თვალყურს ადევნებდა¹. იდგა აქ და იმედი ჰქონდა, რომ გამარჯვებული მხარე მას აპატიებდა. და როგორც-კი გაიგო, თუ რა ბედი ეწვია თოკმაკ-ხანს, წამოვიდა [მანუჩარი] დილას და ღირსეული სარდლის კარავში მოვიდა. ამ დროს ყველა მირ-მირანი² და მირლივა³ თავიანთი ლაშქრით სარდლის ბანაკში მოვიდნენ. ჯარს თან მოჰქონდა [მტრის მოკრილი] თავები და მოჰყავდა ჯაჭვით შებორკილი ყიზილბაშები; მათი [ყიზილბაშების] ალმები თავქვე გადაბრუნებული [იყო] და მათი დაფებისა და საყვირების ხმა დამარცხების მაჩვენებელი [იყო]. ცოცხლად მოყვანილ ყიზილბაშს კვლავ მისი მომყვანი აკრიდა თავს. და მოსულმა აზნაურებმა სულ რაღაც ერთ წამს მიწაზე ამოდენა მტრის გაგორებული თავები დაინახეს [და ეს გარემოება] მათთვის დიდი მაგალითის მიმცემი და ჩამაგონებელი შეიქნა.

(II, გვ. 41)

ჩალდირის, თმოგვის⁴, ხერთვისის⁵ და ახალქალაქის⁶ ციხეთა დაპყრობა

მას შემდეგ, რაც უძლიერესი სარდლის მიერ ზემოხსენებული ციხეების დასამორჩილებლად გაგზავნილ იქნა არტაანის სანჯაყის მირლივად დანიშნული 'აბდუ-რ-რაჰმან-ბეგი, მცხოვრებლებმა მორჩილება გამოაცხადეს. ფადიშაჰმა დაიკავა მხარე და თავისი მმართველები დანიშნა⁷.

(II, გვ. 42)

ტფილისის ციხის დაპყრობა

წელსა მასვე, ჯუმადი-ჟულ-ახირ-ის 20-ს⁸. ხსენებულ დღეს ისლამის ლაშქარი აღნიშნული ციხის პირდაპირ გაჩერდა. მისი მფლობელი დავით-ხანი საქართველოს მელიქებს შორის სახელოვანი მთავარი იყო. ის წინეთ შაჰის ქვე-

¹ აქ ლაპარაკია ზემოთ აღწერილი ჩალდირის ბრძოლის მონაწილეებზე (1578 წ.).

² მირმირანი (میرمیران)—იგივეა, რაც ბეგლარ-ბეგი.

³ მირლივა (میرلوا)—იგივეა, რაც სანჯაყ-ბეგი სადროშოს მეთაური.

⁴ თმოგვი თურქულ წყაროებში ყველგან ტრანსკრიბირებულია تومغ (თუმეჟ)-ის სახით.

⁵ ხერთვისი—خرتیز.

⁶ ახალ-ის ნაცულად შეცთომით დაბეჭდილია داخل ك.

⁷ ეს ცნობა ჰიჯრის 986 წლის ამბებთანაა მოყვანილი, რაც ჩვ. წელთაღრიცხვით 1578 წელს უდრის.

⁸ ე. ი., 1578 წლის 24.VIII-ს.

შევრდომი გამხდარიყო, გვირგვინი დაედგა და [ეხლა] როგორც წინეთ, თავისი ქვეყნის მპყრობელი ყოფილა. ეინაიდან მან იცოდა, რომ ისლამის ლაშქრის თავდასხმას ველარ გაუძლებდა, ციხიდან გაიქცა, დატოვა ქვეყანა და სახლ-კარი და მთელი თავისი ხალხით გაუვალ მთებს შეაფარა თავი და იქ გაჩერდა. ზემოხსენებული ციხე და მისი მიდამოები ცარიელი და განადგურებული დატოვეს. შემდეგ ღირსეულმა სარდალმა [ეს] პროვინცია კასტამონის სანჯაყ-ბეგ სოლაკ ფერჰად-ფაშას-ძეს მეჰმედ-ფაშას უბოძა. ჩაწერეს საკმაო რაოდენობის ციხის მცველები, მთელი საქურველი სრულჰყვეს და [ეს ქვეყანა], როგორც რიგი და წესია, დაიკავეს¹.

(II, გვ. 42—43)

ლევან-მეფის ძის ალექსანდრე-მეფის² მორჩილება

იმავე წელს³ [ისლამის ლაშქარი] ტფილისიდან დაიძრა, გადავიდა მდინარე მტკვარზე და დაბანაკდა მესამე მანძილზე ყაფურწყლის (قافر صو) ნაპირას. ამ დროს ზაგემ და გრემად⁴ წოდებული ორი დიდი ქალაქისა და საქართველოს რამდენიმე პროვინციის სახელოვან ემირს, საქართველოს მეფეებში სახელგანთქმულ და რჩეულ ზემოხსენებულ ალექსანდრე მეფესთან ამას წინეთ სარდლისაგან გაგზავნილი რწმუნებულები მივიდნენ და [თან მიიტანეს] გადმოსაბირებელი წერილები. მოვიდა ამბავი, რომ [ალექსანდრე მეფემ] ამასთან დაკავშირებით თავისი ქვეყნის წარჩინებულები მოიხმო და სახელოვანი აზნაურებისაგან⁵ შეადგინა ამაღლა და უავგუსტოეს ბანაკში წამოსასვლელად მოემზადა. თანახმად საფადიშაჰო წესისა, მთელი ისლამის ჯარი თავისი ძლიერებითა და დიდებით შემოეგება მათ. და ძლევამოსილი სარდლის ბანაკში რომ მოვიდნენ, თვით მას [ალექსანდრეს] რამდენიმე ხელი საპატიო ტანისამოსი მიეცა და სხვა მის ამაღლაში მყოფთ, მათი თანამდებობრივი მდგომარეობისდამიხედვით, პატივი აღმოეჩინათ. შემდეგ მას [ალექსანდრეს] ებოძა უზენაესი სიგელი მასში, რომ ის იღებს თავის თავზე იხადოს ხარაჯა წელიწადში: ოცდაათი აუქი⁶ აბრეშუმი, 10 კაბუკი და 10 ბროლტანიანი ქალწული, 10 ფრთა⁷

¹ შედრ. Hammer, Geschichte.... ტ. II, გვ. 482—483.

² თურქულად خان (ხანი) წერია.

³ ე. ი., 1578 წელს.

⁴ ზაგემი თურქულ წყაროებში كز ფორმით გვხვდება; Hammer-ის შეცდომით ხან Sagum-ად ხან კიდევ Sakuni-დ კითხულობს (იხ. Geschichte.... ტ. III, გვ. 43 და ტ. II, გვ. 483). გრემის სახელი გამომცემელს ძლიერ დაუმაზინჯებია და كز-ად გადმოუცია; თუ აქ კორექტურული შეცდომა არ არის, მაშინ, საფიქრებელია, რომ გადამწერს კ ასო არეული ქონდეს კ-ში. Hammer-ის გრემი Kerum-ად აქვს გადმოცემული (იხ. Geschichte... ტ. II, გვ. 483).

⁵ „აზნაურ“ სიტყვა შესულია თურქულ საისტორიო მწერლობაში და افسان-დაა გადმოცემული.

⁶ ك (თ. ტვირთი; არზრუმის სანჯაყის კანუნიშ-ში აუქი, როგორც წონის ერთეული, ასეა განმარტებული; ბათმანი-12 აუქს; აუქი=200 დრახმს (დრამა), იხ. Hammer, Des osmanischen Reichs Staatsverfas. u. Staatsverwalt. I, გვ. 250.

⁷ خنجر (არ.)—ფრთა; აქ ნახმარია როგორც ნუმერატიული სიტყვა.

ისპირის შავარდენი¹ და ათი ფრთა კიდევ ჰიჯიზის(?)² ბალაბანი³ და [აგრეთვე მასში], რომ ის იქნება თავის ქვეყანაში მმართველად ბეგლარ-ბეგის სახელ-წოდებით. (II, გვ. 43)

საქართველოს მეფეების ჩამომავლობის შესახებ მათივე რწმენათა მიხედვით⁴

ქართველი მეფეები ჩემულობენ, რომ მათი გვარი ქექაუს-ამდე (سکاو) და მის შემდეგ დავით წინასწარმეტყველამდე, — კურთხევა მაღალი ალლაჰისა იყოს ჩვენს წინასწარმეტყველსა და მასზედაც, — აღწევს. და ამბობენ, რომ უწინდელ დროში იყო ერთი სახელოვანი მეფე, სრულიად საქართველოს მპყრობელი და ამ ქვეყანაში სამართლიანობისა და კეთილმოწყობის მიმდევარი. როდესაც [მეფე] უეცრად მოკვდა, მას არ დარჩა ვაჟიშვილი, რომ მის ადგილზე დამჯდარიყო. მას დარჩა მხოლოდ თამარ დედოფლად⁵ წოდებული ერთი ლა-

¹ اسرى طوغان — ვფიქრობთ, რომ ისპირის შავარდენის სახელით მაშინ ცნობილი იქნებოდა შავარდენთა გარკვეული ჯიში.

² ს. მნიშვნელობა ჩვენთვის გაურკვეველია. საფიქრებელია, რომ „ჰიჯიზ“, ისევე როგორც „ისპირ“, დამახინჯებულად გადმოცემული გეოგრაფიული სახელი იყოს და ბოლოკიდური -ი-ს სპარსული წარმოშობის აღმნიშვნელი აფიქსი.

³ ს. ს. ი. ერთგვარი დიდთავიანთი აქ შავარდენია. (سکاو، ا. و. ق. I, გვ. 159), ხოლო დიდ და ბასრ ბრკვალეზიანი შავარდენი (იხ. س. و. ق. — გვ. 492). თვით სიტყვა س. ს. ს. ბულგარულიდან ნასესხებად მიიჩნევენ და დასძენს, რომ თავდაპირველი მისი მნიშვნელობა როგორც ბულგარულში, ისე თურქულში „დათვი“ არისო (იხ. დასახ. ლექსიკონი, გვ. 273).

⁴ ასეთივე შინაარსის ლეგენდა საქართველოს მეფეთა შესახებ მოეპოვება XVI საუკუნის მეორე ცნობილ თურქ ისტორიკოსს 'ალ-ჩელეზის (علي چلی). პროფ. ვ. დ. სმირნოვმა, თავის ცნობილ ქრესტომათიაში „Образцовые произведения османской литературы в напечатанных и отрывках“ (С.-Пб., 1903 г.) მოათავსა ზოგიერთი ნაწყვეტი 'ალ-ჩელეზის 'ალ-ჩელეზის სახელით ცნობილი თხზულებიდან და, სხვათა შორის, ეს ლეგენდაც აქაა დაბეჭდილი (იხ. გვ. 25—27; ვ. სმირნოვს ეს ნაწყვეტები ამოუღია 'ალ-ჩელეზის თხზულების ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცულ ხელნაწერ ნუსხაიდან). ადგილის სიზღიერის გამო ჩვენ აქარ შევხებით ამ ლეგენდის ორივე ვარიანტის დაწვრილებით შედარებას, მაგრამ აღვნიშნავთ, რომ დეტალებში არსებული განსხვავებები (მაგ., 'ალ-ჩელეზის მიხედვით თამარს დაებადება ვაჟი და არა ქალი; თამარი და „თავადი“ დაქორწინდებიან და „თავადის“ დაღუპვაზე მას არაფერი აქვს ნათქვამი) მოწმობენ, რომ ფეჩეზი და 'ალ-ჩი ამ ლეგენდისათვის სხვადასხვა წყარო აქვთ გამოყენებული.

⁵ დაბეჭდილია س. و. ق., ძლიერ დამახინჯებულია, მაგრამ ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია „თამარ დედოფალ“-ად წაკითხვა, რადგანაც: 1) დამახინჯება შემდეგ ნიადაგზე უნდა იყოს მომხდარი — პირველ ასოზე საკირო ორი წერტილი გამომცემელს ერთ წერტილად მიუღია. მეშვიდე ასო ა უნდა იყოს და არეულია რ-ში, მერვე ასოს 3 წერტილიც ორ წერტილად არის გაგებული. ყველა ეს ლათსუსი თურქულ ხელნაწერებში მოულოდნელი არ არის. ასეთი შესწორების შემდეგ ჩვენ მივიღებთ س. و. ق. „თამაროდოფალ“ და ფეჩეზის ხელნაწერში ასეც უნდა ყოფილიყო. ჩვენს მიერ ადიგენის რაიონში ჩაწერილ თურქულ დიალექტოლოგიურ მასალებში თამარ-მეფე „თამარ დოდოფალ“-ად იხსენიება და არა დედოფალად. 2) 'ალ-ჩი-ლეზის მიერ მოყვანილ ანალოგიურ ლეგენდაშიც სწორედ თამარ-დედოფალზეა (س. و. ق.) ლაპარაკი და უშეცომოდაა დაბეჭდილი (იხ. პროფ. სმირნოვის „Образцовые произведения...“ გვ. 25).

მაზი ასული. და ამ სახელმწიფოში გამეფდა იგი მამამისის მსგავსად. და გაუვარდა სახელი, რომ მას გათხოვება არ ეწადა და ამბობდა, რომ მე მამაკაცი არ მხამსო. შემდეგ, მასთან მირახორის სამსახურის შესრულებასთან დაკავშირებით, მას დაუახლოვდა ერთი ლამაზი, მოხდენილი ყმაწვილი. ღვინოს თუ დალევედა მასთან ერთად დალევედა, თუ სასიეროდ წავიდოდა, მასთან წავიდოდა და მას სრულებით არ შორდებოდა. მას სახელად თავადს (طاوأت¹) უწოდებდნენ. ერთხელ ზემოხსენებული ყმაწვილი მიუხტება, ტურფას მარტო დაიგულეებს და ნახავს მას ზედმეტად ღვინო დალეულს, შეძრწუნებულად მწოლარეს. მაშინვე ისარგებლებს მოხერხებული შემთხვევით, ტურფა ასულის სარეცელში შევა და, თავისი სურვილის მიხედვით, პირად წადილს დაიკმაყოფილებს. თუმცა ამ დროს ტურფა ასულიც გამოიღვიძებს, მაგრამ უკვე მომხდარი ფაქტის წინაშე თავს მოიძინარებს. ამ სიავისა და მუხანათობისათვის მეორე დღეს მოინდომებს მის მოკელას, მაგრამ [ჯერ ერთი] ხმა გავარდებოდა და [მეორე] ასეთი მცირე დანაშაულისათვის კაცის მოკელა სამართლიანობა არ იქნებოდა. [ამიტომ უშუალოდ] არ ჰკლავს. მაგრამ მიზნად დაისახავს გააგზავნოს სადმე ისეთ ადგილას, სადაც ის დაიღუპება. ერთ დღეს ქორს გაუშვებს გაყინულ წყალზე და იხვს დააქერინებს. თავადს ეტყვის: უსათუოდ წადი და ქორი და იხვი მომგვარეო და გააგზავნის. ყინული არ იყო ისეთი [სქელი], რომ კაცი დაემაგრებინა. თავადის ცდამ ამაოდ ჩაიარა და დაიხრჩო. ტურფა ასული-კი დაორსულდება და, სათანადო დროის გასვლის შემდეგ, დაებადება ქალიშვილი. იმ დროს ვან-ის (وان) სოფლებში ²ად² წოდებული სოფელი 'ვეებერთელა ქალაქი ყოფილა და მეფის ჩამომავალი ბაგრატიონად (بكرادوان) წოდებული უფლისწულის მამული ყოფილა. ამ ქალიშვილს ამ [უფლისწულზე] დააქორწინებს. მას დაებადება სამი ვაჟიშვილი. საქართველოს სახელმწიფოს ამ სამ ვაჟიშვილს დაუნაწილებს: უფროს შერლს ქუთაშის (كوئاش) სამეფოს მისცემს. [ეს ქუთაში] ბაშიაჩიკის³ ქვეყანაა. და ბაშიაჩიკის [მეფეთა?] გენეალოგია აქიდან იწყება. შუათანა ვაჟს ტფილისს მისცემს და სიმონის გვარი მანამდე აღწევს. ისინი ლუარსაბის⁴ შვილებად არიან ცნობილნი. უმცროს

¹ 'ს ლ ო - ჩ ე ლ ე ბ ო ს (პროფ. ს მი რ ნ ო ვ ი ს ზემოხსენებული გამოცემის მიხედვით) ეს სახელი ²ა-ის სახით აქვს გადმოცემული. აქ უფრო მოსალოდნელი იყო სახელი „დავით“, მაგრამ ფეჩევის ³ა-ის „დავით“-ად წაკითხვა არ ხერხდება, თუ, რაჟქაუნდა, გამომცემელს ეს სიტყვა დამახინჯებული არა აქვს. ფ ე ჩ ე ვ ო ს ეს სახელი ამ ფორმით სამჯერ აქვს მოყვანილი. საერთოდ თურქულ წყაროებში „დავით“ ყველგან ⁴ა-ად არის გადმოცემული და ამიტომ არც 'ს ლ ო - ჩ ე ლ ე ბ ო ს ⁵ა, „დავით“ არ უნდა იყოს, მით უფრო. რომ ამავე ლეგენდაში ის იხსენიებს ⁶ა-ად ორ დავითს: ლუარსაბის შვილებს სიმონს და ⁷ა (დავით)-ხანს და ⁸ა (დავით) წინასწარმეტყველს, ისევე, როგორც ფ ე ჩ ე ვ ო ს ამ უკანასკნელის სახელად ⁹ა-ი აქვს მოყვანილი ლეგენდის დასაწყისშივე. Hammer-ის მოჰყავს შემოკლებით ორივე ისტორიკოსის ლეგენდა და ამ სახელს კითხულობს David (Bagration)-ად (იხ. მისი Geschichte.... ტ. II, გვ. 481), რაც, ჩვენის აზრით სწორი არ უნდა იყოს. უფრო საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში თურქმა ისტორიკოსებმა სიტყვა „თავადი“, რომელიც ამ დროის თურქულ წყაროებში საკმაოდ ცნობილია, საკუთარ სახელად მიიღეს.

² Hammer-ითdas Dorf Bagraschin bei Wan“. იქვე.

³ იმერეთი თურქულ წყაროებში ბაშიაჩიკადაა ცნობილი.

⁴ გამომცემლის ან გადამწერის შეცდომით ⁵ა-ის მაგივრად ⁶ა წერია.

შვილს კახეთის¹ პროვინციას მისცემს. [ეს პროვინცია] ლევან² მეფის ქვეყანაა. მაგრამ ვინაიდან უფროსი შვილის გვარი ბაშიაჩიკის მეფეებიდან იწყება, ყველა მის პატივისცემასა და დიდებაში ერთსულოვანნი არიან. მაგალითად, მისგან დაწყებულას ერიდებიან, ხმალს მას შემოარტყმევენ და გაკირვების დროს რჩევა-დარიგებისათვის მას მიჰმართავენ. განსვენებული სულთანი სელიმ პირველი, თავისი ბატონიშვილობის დროს, მათ სატახტო ქალაქ ქუთაშში³ ჩავიდა. მათ მორჩილება გამოუცხადეს და ბატონიშვილმა ხარაჯები აპატია. ახლაც მათ ხარაჯა არ მოეთხოვებათ. ვინაიდან სხვა ვითარებათა შესახებ მოთხრობა [ძლიერ] გაკიანურდებოდა, ამოდენათი ვკმაყოფილდები.

(II. გვ. 44—45)

ტფილისის ციხისათვის ალყის შემორტყმა და ალყაშემორტყმულთა გაკირვება

მას შემდეგ რაც ისლამის ლაშქარი არზრუმში ჩავიდა⁴, ტფილისის ბეგ-ლარ-ბეგისაგან მიღებულ იქნა რამდენიმე წერილი, რომელშიაც ის წერდა თავიანთ გაკირვებაზე და შეელას ითხოვდა. მაგრამ მრავალი ცდილობისდა მიუხედავად სურსათის მიწოდება მაინც შეუძლებელი გახდა. და ვინაიდან ყიზილ-ბაშებმაც იცოდნენ მათი ასეთი გაკირვებული მდგომარეობა, იმამყული ხანი წამოვიდა ათი ათასი ჯარით და სრული ოთხი თვე ციხეს ალყა შემოარტყა. ციხეში ალყაშემორტყმულთა შორის ხორბლის ქილა ათას ახჩად⁵ იყიდებოდა, ქერისა კი რვა ასად, და, ბოლოს, ისიც არ დარჩა. ერთი აქლემი ოცი ათას ახჩად გაიყიდა. ბოლოს ძაღლისა და კატის ხორციც კამეს. ისე რომ თითო ძაღლიც გაიყიდა ორ-ორ ათასად. ამ გაკირვება-უბედურებაში მყოფ ალყაშემორტყმულ მეციხოვნეებში მხოლოდ შვიდასი კაცი გადარჩა.

¹ აქაც გამომცემლის დაუდევრობით *ახ-ის* მაგიერად *ახ-ია* დაბეჭდილი.

² ლევან მეფე თურქულ საისტორიო წყაროებში ყველგან *ان لوان-ად* (ლევანდ-ხან) იხსენიება.

³ აღსანიშნავია, რომ „ქუთაისი“ ფეჩქევის ორივეჯერ „ქუთაშ“-ად აქვს ნახსენები. შესაძლებელია გრძელი 5 თ-ს შემდეგ იმაღეს აღნიშნავდეს. ამ შემთხვევაში სიტყვა წაკითხულ უნდა იქნეს ამგვარად: „ქუთეშ“ (შდრ. მეგრული „ქუთეში“).

⁴ ცოტათი ზემოთ, 56 გვერდზე, ნათქვამია, რომ არზრუმში ჯარის შეგროვების შესახებ ფირმანი გაიცა 987 წლის გაზაფხულს, ჯუმადი-ულ-ვეველ-ის თვეს, რაც ჩვენი წელთაღრიცხვით=1579 წლის 26.VI—25.VII-ს. მოყვანილი ცნობის თარიღად ეს უნდა იქნეს მიჩნეული, ეს ამბავი Hamier-ს აღწერილი აქვს თავის Geschichte-ს (II ტომი) მე-489 გვერდზე და ათარიღებს 1579 წლის 17 მაისით.

⁵ *افا* (თ.)—მოთეთრო; ფულის მნიშვნელობით (შდრ. ქართული „თეთრი“); სულთან ორხანის დროს (1326—1359 წ.) მოჭრილი პირველი ოსმალური მონეტა. შემდეგი დროის ფულის ერთეულებთან შეფარდებით ახჩა, რომელსაც ევროპელები ასპრ (ბერძნ. *asper*)-ს ეძახიან. ოსმალური ფარას $\frac{1}{3}$ -ია, ხოლო ფარა ყურუშის (ევროპულ ენებში=piaster) $\frac{1}{16}$ -ია; ასე რომ 120 ახჩა=1 ყურუშს.

საქმე ამ ზომამდე რო მივიდა, [ყიზილბაშებმა] ათასი მცდელობითა და დაპირებებით დაეინებით მოითხოვეს ციხე, მაგრამ არ მისცეს. შემდეგ ბედნიერება მოსილმა სარდალმა მუსტაფა-ფაშას ხელით საკმარისი სურსათი გააგზავნა. ამის შემდეგ კიდევ რამდენიმეჯერ გააგზავნა სურსათი და მაგ საწყლებს სიცოცხლე შეუნარჩუნა. თუმცა ამდენი სურსათის ნაწილი ქართველ ქაფურებს შეხვდა, მაგრამ რამდენიმე ნაწილი მაინც მუსლიმებს ერგოთ. კვლავ დამზადებულ იქნა უამრავი სურსათ-სანოვაგე და გაგზავნა დიდი ვეზირის თვალისჩინისა და მისი მეტად საყვარელი ჰასან-ფაშას ხელით. [ამ უკანასკნელს] სერასქერობა მისცა. მან გამოიჩინა არაჩვეულებრივი გმირობა და თექვსმეტი დღის განმავლობაში მიაღწია [დანიშნულ ადგილს]. აქ უცნაური ის არის, რომ ხსენებულ ფაშას ორი დღის წინეთ თავისი მამისაგან მოუვა წერილი, რომელშიაც [მამა] სწერს: ვიცი რომ შენ მოგეცემა ფირმანი ტფილისისათვის სურსათის მისაწოდებლად, წინააღმდეგობა არ გასწიო, კარგად მოემზადე და ისე გაემგზავრე და ეს სამსახური ბედნიერების წინამძღვრად მიიჩნიე-ო. [ამ წერილის შინაარსი] თვითონ მას გაეზიარებინა ზოგი თავისი ახლობლისათვის¹.

(II, გვ. 57—58)

ლირხეული სარდლის ტფილისისაკენ გამგზავრების ამბავი²

როცა ბედნიერებამოსილი სერასქერი ღირსი გახდა უავგუსტოესი ბეჭდის ჩაბარებისა³, ის დაიძრა წინანდელი ბანაკიდან, მანძილ-მანძილ იარა და ტფილისის ახლო დაბანაკდა. საქართველოს ბეგებში-კი ყველაზე უფრო გამპრიახი გიორგი-ბეგი (گورگی بك) იყო, რომელსაც მორჩილება უწინდელი სარდლისათვის გამოეცხადებინა; ეხლა მოვიდა, ისლამი მიიღო, სერასქერის სენია გახდა და, ვინაიდან ტფილისის ბეგლარ-ბეგზე⁴ რამდენიმე მომჩივანი გამოცხადდა, ტფილისის პროვინცია ებოძა მას [გიორგის] ჟუსუფ-ფაშას სახელით⁵. ზემოხსე-

¹ შდრ. Hammer, იქვე.

² ეს ცნობა მოყვება 988 წლის შემდეგ მოთავსებულ ამბებს, რაც ჩვენი წელთაღრიცხვით 1580 წელს.

³ აქ ლაპარაკია სინან-ფაშაზე, რომელიც დმანისის (دمانیس) გზით ტფილისს მიემგზავრება და გზაში დაეწევინა და ბეჭედს ჩააბარებენ. ამის შესახებ მე-65 გვერდზე ფეჩევი ამბობს: „ხსენებული წლის [ე. ი. 988—1580 წ. ს. ჯ.] ჯუმადი-ულ-ახირის შუა რიცხვებში (ე. ი. დაახლოებით ივლისის დასასრულს. ს. ჯ.) დმანისის უღელტეხილზე მივიდნენ. თუმცა აქ ბრძანება იქნა გაცემული ციხის [ალბათ დმანისის ციხის. ს. ჯ.] შეკეთებისა და აღდგენის შესახებ, მაგრამ უზომო წვიმებმა ხელი შეუშალა ციხის შეკეთებას და ამ განზრახვაზე ხელი აიღეს. [აქ] რამდენიმე დღე გაჩერდნენ და შემდეგ [დაიძრნენ] და დაბანაკდნენ ისეთ ადგილას, სადაც მრავალი წყალი და ბალახი მოიპოვებოდა“. შემდეგ ფეჩევი ამბობს, რომ რეჯების თვის მე-14 დღეს (=25 აგვისტოს) ქეთხუდა ჰასან-ალან მოუტანა და ჩააბარა სინან-ფაშას დიდი ვეზირის ბეჭედი (შდრ. Hammer, ტ. II, გვ. 492).

⁴ Hammer-ის მიხედვით, ეს ბეგლარ-ბეგი ჰაჯი-ბეგის-ძე აჰმედ-ფაშა იყო (იხ. იქვე).

⁵ Hammer-ს გიორგის მაგივრად Gregor ლუარსაბის-ძე ყავს დასახელებული (იქვე).

ნებულ ბანაკში ხშირად ყიზილბაშის ასქერები ზოგ (ჩვენს) მესურსათეებსა და მეალაფეებს უხედებოდნენ და ისლამის ლაშქრის გარშემო დახეტილობდნენ. სწორედ ამ ხანებში გავარდა ხმა, რომ გზადაბნეული შაჰი თავისი სამოციანთასი ბოროტი ლაშქრით ემზადება თავს დაეცეს [ჩვენს] ჯარს და ისლამის ლაშქრის ძლიერება შეანელოსო. ამ მიზეზის გამო დიდებამოსილი სარდალი ხშირად ცხენზედ შეჯდებოდა და ჟავგუსტოეს ჯარს გარშემო უვლიდა-ხოლმე. აბა, ყიზილბაში საიდან გამოყოფს თავსო, ამბობდნენ, და რამდენ მშიშარას უსკდებოდა გული. ზაგემის მფლობელი ლევან-მეფის შვილი ალექსანდრე-მეფე უწინდელ სარდალს ამ ადგილას შეხვედროდა. ესენი [ქართველები?] კვლავ მოდიოდნენ და [ყველაფერს] აკვირდებოდნენ. ამასთანავე ერთად ხმა გავარდა, რომ წინანდელი სარდალი, რომელიც ძლიერ დინჯი მოხუცი იყო, ამბობდაო რომ [მათ] მიეცნო, მაგრამ ესენი გადაბირებულნი არიან, ახალგაზრდებია და მათ ვერ დაეუჯერებო. და შაჰს ერთი ორი წერილი უნდა ჰქონოდა ალექსანდრე მეფისათვის გაგზავნილი. გაიძვერა რე'აფათაგანს¹ წერილი რომ მიქონდათ რამდენიმე [ჩვენი] ასქერი შემოხვდა წინ და [წერილი] ჟავგუსტოეს ბანაკში წაიკითხეს. [წერილი] დაკავშირებული იყო ისლამის ლაშქრისათვის ოინების მოწყობასთან. [წერილი] ძლევამოსილ სარდალს წაუღეს. თუმცა მან გარეგნულად ყურადღება არ მიაქცია და ლაშქარი ადგილიდან არ დასძრა, მაგრამ სიფრთხილისათვის იმ ადგილზე დგომა მიუღებლად სცნო. მეორე დღეს ბაჰრამ-ფაშა მზვერავთა [ნაწილის] უფროსად დანიშნა და კარავთან ერთად ერთი მანძილით წინ გააგზავნა. ხოლო თვითონ სხვა მიმართულებით წავიდა. ამით მან სიფრთხილეს მიმართა და იმ მთავარ გზაზე [მტერს] თავისი კვალი დაუბნია. ბაჰრამ-ფაშასთან მიმავლებმა სარდალის აშბავი მხოლოდ მეორე დღეს ორ საღათს² შუა გაიგეს, სრული სიჩქარით დაედევნენ და ათასი გაქირვებით იპოვეს მისი კარავი. მაგ ბნელ ღამეში ბევრი იქნა გაძარცული და ზარალი ნახეს. და რამდენიმე გამოჩენილი ზა'ინი³ და ჩავუში⁴ ჩაუვარდა ტყვედ საქართველოს ქაფიურებს და რამდენიმე კიდევ ამავე მიზეზით გამოესალმნენ წუთისოფელს. ხსენებული მანძილი გაიარეს და მანუჩარის ქვეყნისაკენ გაემგზავრნენ. მათი მიზანი იყო ერთი დღით ადრე დაბანაკებულიყვნენ ყარსის უდაბნოში და იქიდან ცდილიყვნენ ირანის სახელმწიფოს საძარცვად გაეგზავნათ ჯარი. შემდეგ დაბანაკდნენ ერთ ტყეში. [აქ] ქართველ ყაჩაღთა [და] ქურდთა თვალებს ძილი არ მიეკარა და [ამის გამო] არც ერთ კაცს ერთი საათითაც არ დაუსვენია. დასასრულ, ყარსის მიდამოებში დაბანაკებიდან ორი დღის შემდეგ, თანახმად მისი სტამბოლში დასახული [მიზნისა], მან გადასწყვიტა გამგზავრება

¹ رعا (არ.)—სამწყსო, ქვეშევრდომი.

² سات (არ.)—მაჰმადიანთა რიტუალური ლოცვა. აქ წყვილობით ფორმაშია (سائين) მოცემული და იგულისხმება (მეორე დღის) პირველი ორი (დღისა და შუადღის) ლოცვის შუა დრო.

³ زعيم (არ. მრ. زعماء)—მსხვილი მიწათმფლობელი—ფეოდალი, რომელიც ვალდებული იყო გარკვეული რაოდენობის ჯარი გამოეყვანა ომის შემთხვევაში.

⁴ چاوش —ჩავუშები ოსმალთა ძველ ჯარში ადიუტანტებისა და სხვა მნიშვნელოვან თანამდებობის პირთა მოვალეობას ასრულებდნენ.

თავრიზის დასაპყრობად და, ამის მიხედვით, ყველამ სანოვაგე მოამზადა. მაგრამ რამდენიმე დღის შემდეგ ჯაშუში მოვიდა და მოიტანა ამბავი, რომ შაჰი ართა-ჩაირად წოდებულ ადგილამდე მოსულიყო, მაგრამ რომ გაიგო [ამბავი] ისლამის სარდლის გულადობაზე, მის შორსმჭვრეტელობასა და მოფიქრებულ მოქმედებებზე, უკან დაბრუნდაო. და, დიდებამოსილი სარდალი ამ ამბავმა უსაზღვროდ გაახარა. ჩვენგან რამდენიმე მანძილით დაშორებული მტრის გაქცევა საკმარისიაო [თქვა] და ამ განზრახვას თავი დაანება.

(II, გვ. 66—63)

ზემოხსენებული სარდლის [სარდლობის] მეორე წლის ამბები და ლორისა და გორის დაპყრობა

993 წელს¹, როდესაც გაზაფხულმა მოაღწია, ისლამის ლაშქარი, რომელსაც ნაბრძანები ჰქონდა უავეგუსტოესი ლაშქრობის [ჩატარება], ჯარის შემადგენლობისადმი სრული მზრუნველობის გამოჩენით, უავეგუსტოეს ბანაკში მოვიდნენ. შემდეგ მაღალღირსეულმა სარდალმა დაიპყრო და შეაკეთა ლორის ციხე, დანიშნა მისი ბეგლარბეგი და შეავსო სხვა სამხედრო საჭურველიც. შემდეგ გორის ციხისათვისაც მოამარაგა სამხედრო მასალა, როგორც საჭირო იყო. იმ მხარეს, ე. ი. საქართველოს საზღვარზე რაც ციხეები იყო, საჭიროებისდა მიხედვით, ზოგ [ციხეში] მეტი ჯარი ჩააყენა, ზოგში-კი შესაკეთებელი ადგილები შეაკეთა და არავითარი დეფექტი [ციხეებში] არ დაუტოვებია.

(II, გვ. 87—88)

დიდი ვეზირის მეჰმედ-ფაშას ძის ჰასან-ფაშას [საქართველოში] შესევა და ნადავლის ხელში ჩაგდება

იმავე წელს², როდესაც გორის ციხეში მივიდნენ, ზემოხსენებულ ჰასან-ფაშას თავიანთი ლაშქრით შეუერთდნენ სივასისა და რუმის ბეგლარ-ბეგი დიდი ვეზირის სინან-ფაშას-ძე მეჰმედ-ფაშა და ყარამანის ბეგლარ-ბეგი, მეორე მეჰმედ-ფაშა. უავეგუსტოეს ჯარში ღამით მოულოდნელი თავდასხმის მსურველნი გმირები იყვნენ. მათ [ამის] ნება მიეცათ და გაიგზავნენ. შეესივნენ საქართველოს გორიდან სამი-ოთხი მანძილის სიშორეზე. უამრავი და უსაზღვრო ნადავლი იშოვეს და ტყვეებიც წამოასხეს. ისე რომ ხუთი ათასი კომლი, [მთელი] ტომის მოსახლეობა, გამოირეკეს და თან წამოიყვანეს. სხვა ძვირფას ნივთებს კი დასასრული არ უჩანდა.

(II, გვ. 88)

¹ ე. ი. 1585 წელს.

² ე. ი., 1585 წელს.

**ისლამის ლაშქრის ტფილისში ჩახვლა და ალექსანდრე
მეფისაგან¹ ხარაჯის აღება²**

როცა ისლამის ლაშქარი ქონებითა და ნადავლით აღივსო და დაკმაყოფილდა, ზემოხსენებული მანძილიდან³ ტფილისს მოვიდნენ და [აქ], როგორც საჭირო იყო, მომარაგდნენ სამხედრო საჭურველითა და ტყვია-წამლით. ლევან-ხანის შვილს ალექსანდრე-ხანზე დაკისრებული იყო [ხარაჯა]: ოცდაათი აუჭი აბრე-შუმი და რამდენიმე ყმაწვილი და უბადლო [სილამაზის] მხევალი; [აილეს და] წაიტანეს. და კიდევ რამდენიმე ისპირის მიმინო და რამდენიმე კიდევ ბალაბანი წაიყვანეს. ეს ალექსანდრე მეფე, თავისი აზრით, მცოდნე და გაგებული კაცი იყო; ისე რომ თავის ბექედზე გამოსახული ჰქონდა ჰაფიზ შირაზელის ლექსის შემდეგი ხანა:

„არც ხიზირის⁴ სიციცხლე დარჩენილა და არც
ისქენდერის [ალექსანდრე მაკედონელი] სამფლობელო,
[ამიტომ] ნუ ემდური უმსგავსო ქვეყნიერებას, დერვიშო!“⁵

ქმადირთა ენაზე ისქენდერს უმთავრესად ალექსანდრეს ეტყვიან. ამოდენა ექვებით იყო შეპყრობილი.

(II, გვ. 88—89)

**საქართველოს მელიქ⁶ მოურავის (اورا)⁷ მიერ კარჩიკაის მოკვლა და
საქართველოს დამორჩილება, 1034 წელი⁸**

ხსენებული, მოურავად წოდებული, მელიქი დიდი მელიქი იყო, რომელიც სრულიად საქართველოს სახელმწიფოს ქეთხუდად⁹ და შაჰბასის მეგობრად

¹ ლევან და ალექსანდრე მეფეები ხან (خان)-ებად იხსენიებიან.

² ეს ცნობაც ზემოხსენებულ წელს (1585) ეკუთვნის.

³ ე. ი. გორიდან.

⁴ ხიზირი (خضر) მეტსახელია ილია წინასწარმეტყველისა, რომელზედაც არსებობს ლეგენდა, რომ მან დალია უკვდავების წყალი.

⁵ ეს ლექსი სპარსულადაა მოყვანილი. მისი თარგმანი ეკუთვნის დოც. ვლ. ფუთუხრიძეს.

⁶ ملك (არ.)—მეფე, ხელმწიფე; შემდეგ: მმართველი, მელიქი.

⁷ დიდი მოურავი გ. სააკაძე თურქულ საისტორიო წყაროებში ცნობილია „მაურაე“-ის, ან „მაურაე-ხანის“ სახელით, რომელიც თურქულ ტრანსკრიფციაში უმთავრესად ამგვარადაა წარმოდგენილი: اورا (მაურაე), ან კიდევ خان اورا (მაურაე-ხან). მაგრამ ზოგ წყაროებში, მაგალითად, მე-XVII საუკუნის თურქი ისტორიკოსის სეა-ს დაბეჭდილ შრომაში, اغرا (მალრაე)-ი გვაქვს (იხ. سياه نامه, ტ. II, გვ. 344 და შემდეგი). ალბათ აქედან გამომდინარეობს Hamier-ის გერმანული ტრანსკრიფცია Maghrav ან Maghravchan (იხ. მისი Geschichte.... ტ. III, გვ. 43 და შემდეგი). ზოგს ხელნაწერში და აგრეთვე გამოცემულ ძეგლებში ამ სახელს უფრო მეტი დამახინჯება განუცდია. ასე, მაგალითად, სტამბოლის უნივერსიტეტის წიგნთსაცავში დაცული ნა'იშა-ს ისტორიის ხელნაწერ ნუსხაში (№ 2325/59, გვ. 227 და შემდეგი) اغرا (მალრაე)-ი გვაქვს, ხოლო სულთნის მიერ მოურავისადმი გამოგზავნილ ფერმანში, რომელიც გამოცემულია بکندو فرید-ის მიერ, გვხვდება ამაზე უფრო შერყვნილი ფორმა—اغرا (მალზე) (იხ. منشآت فریدون, ტ. II, გვ. 311).

⁸ ე. ი., 1624 წელი.

⁹ ملك (სპ.)—მოურავი, მმართველი, მამასახლისი.

იყო ცნობილი. ზოგ საჭიროებათა გამო ზემოხსენებულ მოურავს ორი-სამი ხანისა და მათი ჯარის თანხლებით შაჰი საქართველოში აგზავნის. თურმე საქართველოს მიერ შაჰის საწინააღმდეგოდ [გაწეული] ერთგვარი ურჩობა მოურავსე მოუწყვია ყიზილბაშზე შურის საძიებლად. მოხერხებული შემთხვევა რომ მიეცა, კარჩიკაი და მასთან მყოფი ხანები დახოცა და ერთი-ორი ათასი ყიზილბაშის ჯარს თავი მოსკრა¹. ზემოხსენებული წლის რამაზანის მე-27 დღეს² ოსმალთა ჯარის [ბანაკში] მოვიდნენ [მოურავი] მისი შეილითურთ და საქართველოს ზოგი მელიქთაგანი კარჩიკას და სხვა ყიზილბაშთა თავებითა და მოენე ტყვეებით, საყვირებითა და დიდი დაფებით და ორას-სამასი ბაირალით.

[მოურავმა] სიტყვა-სიტყვით ასე მოახსენა: ასეთი მოხერხებული შემთხვევა ოსმალთა დინასტიას არ მისცემია და ყოველგვარი დაყოვნების გარეშე მიიღეთ ზომა და ისწრაფეთ, რომ ისლამის ჯარითურთ ამ ქვეყნისაკენ გაემგზავროთ. უეჭველია, რომ, როგორც კი ყარაბაღს, განჯას, غوج-ს³ და შირვანს ჩახვალთ, ყველა ეს [ქვეყნები] მაშინვე დაგმორჩილდებიან. არ არის საჭირო ლაპარაკი იმაზე, რომ ესენი ყიზილბაშთან მწყრალად არიან, [რადგანაც] თვითონ სუნიტ-მუსლიმებს ეკუთვნიან. ამის შემდეგ სულ ადვილია ერდებილისა და მემშედის იოლად აღება და ყიზილბაშის ქვეყნისათვის ცეცხლის წაქიდება. და თქვენ სრულებით ნუ გაფიქრებთ აქლემები და ჯორები, და სურსათ-სანოვანისა, ზარბაზნებისა და სხვა საკუთრელოთა გადატანისათვის საჭირო მზრუნველობა. [რადგანაც ასეთები] აქ მოიპოვება, რამდენიც მოგესურვებათ. მაღალი ალლაჰის მადლით ისლამის ჯარი იმდენ სიმდიდრესა და ნადავლს ჩაიგდებს ხელში, რომ ქვეყნის დასასრულამდე სალაპარაკო დესტანად⁴ გადაიქცესო. როცა ისინი ჰაფიზ-ფაშასთან ამოვიდნენ, მეც იმასთან ვიჯექი. მოურავის წერილობითი პატაკი მიაწოდეს და მისი შინაარსი ვრცელი ახსნა-განმარტებებით მოახსენეს. განსვენებული ჰაფიზ-ფაშა უცნაური ხასიათის ვეზირი იყო. მისგან ბევრი მოწყალება მიმიღია და ურიცხვი კეთილი საქმე მახსოვს, მაგრამ რასაც ვწერ, ესეც სიმართლეა და ბოროტება და ცილისწამება არ არის. მაღალი ალლაჰია ამის მოწმე. ამათ არავითარი გადაჭრილი პასუხი არ მისცა. რამდენიმეჯერ მოვიდნენ და წავიდნენ, გარკვეული პასუხი ითხოვეს, მაგრამ გამგზავრებაზე არც „ჰო“-ს და არც „არა“-ს არ ამბობდა. მეც ძალიან დაბეჯითებით უთხარი [ფაშას], რომ ასეთი მოხერხებული შემთხვევა მეორედ ხელში არ ჩაგვივარდება მეტქი⁵. ჩვენო, ბედნიერებით მოსილმა ფადიშაჰმა ბალდადის დაპყ-

¹ ზემოხსენებული ისტორიკოსი ნა'იმა-კი თავის ისტორიაში წერს, რომ ქართველები დაერივნენ და იმდენი ყიზილბაში გასწყვიტეს, რომ ოცდაათი ათასიდან მხოლოდ სამმა ათასმა ძლივს უშველა თავსო (იხ. ზემოდასახელებული ხელნაწერი ისტორიის იგივე ადგილი). შდრ. აგრეთვე Hammer, Geschichte... ტ. III, გვ. 44).

² ე. ი., 3.VII-ს.

³ Hamir-ს ამის ადგილას ერდებილი აქვს მოყვანილი (იქვე).

⁴ دستان (სპ. داستان)—ეპიური მოთხრობა, თქმულება.

⁵ შეადარე Hammer, ტ. III, გვ. 44. ფეჩევის ეს ცნობა, როგორც თანადაზნაურისი, ამ ადგილიდან სიტყვა-სიტყვით მოყავს XVII საუკუნის უფრო გვიანდელ ისტორიკოსს ნა'იმა-ს (იხ. نيللى تاريخى, ტ. II, გვ. 347).

რობა დაგვინიშნა და საქართველოსა და შირვანს გამგზავრება ნაბრძანები არა გვაქვსო. ჩვენმა ბედნიერებით მოსილმა ფადიშაჰმა რომ იცოდეს, რომ მოურავი მოგვევლინა და, რომ შესაძლებლობა არის მტრებს შორის ასეთი დიდი განხეთქილება ჩამოვარდეს, მაშინ [ფადიშაჰი] თქვენ, უპირველესად ყოვლისა, იქ გაგგზავნიდათ და, შეიძლება, გადაეწყვიტა და თვითონ თავის თავზე აეღო ომის წარმოების სიძნელეები-მეთქი. ჩვენ ამნაირი პრეცედენტი გვაქვს: ვიდრე ენგრუსის (انگروس)¹ ბრძოლებში მტრებს შორის ფოჩაი (فوحای)² არ გამოჩნდა, ჩვენ ქაფიურები ვერ დავამარცხეთ და მათ ქვეყანაში ერთი ნაბიჯით წინ ვერ წავიწიეთ. თუ ამ შემთხვევას ხელიდან გაუშვებით სულ მუდამ სინანულში იქნებით-მეთქი—უთხარი. არაფერი არ გამოვიდა. უკანასკნელი მისი პასუხი ეს შეიქნა, რომ თქვენ ჯერ ჩემი ხასიათი არ გცოდნიათ. მე ვიდრე რომელიმე [წამოწყების] წარმატებით შესრულებაში არ დავრწმუნდები, ამ მიმართულებით ერთ ნაბიჯსაც არ გადავდგამო. მაშ, როგორც დიდებულ სულთნებს, ისე პატიოსან ვეზირებს, რომელთაც ამოდენა ბრძოლები და დაპყრობანი წარმატებით ჩაატარეს, [წინდაწინ] ცოდნიათ რომ გაიმარჯვებდნენ და იმიტომ წასულან? ომში გამგზავრებისას სარდლისათვის სიმამაცე და მაღალ ალლაჰზე სრული მინდობა არის საჭირო. ან ეხლა ბაღდადში რომ ჩახვალთ, ნამდვილად იცით, რომ დაიპყრობთ და გაიმარჯვებთ-მეთქი?—უთხარი. თუ მაღალმა ალლაჰმა ინება, ასეც იქნება, ჩემი მტკიცე რწმენა ასეთია და, შეიძლება, [ამაში] ექვი სრულიადაც არ მეპარებოდესო—მიტხრა. საქმე იმაშია, რომ ბრძოლებს მუდამ ისე ადვილად და წარმატებით ვაწარმოებდით, რომ ჩვენც ასეთი რწმენა გვქონდა ჩანერგილი. ამის გამო იყო, რომ მან დაიჩემა [ამ საქმის] გადაღება. შემდეგ გენიჩერის ალა, ხუსრევ-ალასთან² შევეცადე და უთხარი, რომ, თუ თქვენ თვითონ არ წახვალთ, იზრუნეთ და კარგად მომზადებული და მრავალრიცხოვანი ჯარი მაინც გააგზავნეთ-მეთქი. ჩვენო სარდლის ხელქვეითები ვართო და რასაც [სარდალი] გვიბრძანებს, იმას შევასრულებთო. ჩემთვის უეჭველი გახდა, რომ მას [ხუსრევ-ალას] პაფიზის გამარჯვება [და წარმატება] არ უნდოდა. ამავე მიზეზით მაღალმა ალლაჰმა თვით მასაც არ გაუმარჯვა. საოცარია, რომ თავისი სარდლობის დროს, მან [ხუსრევმა], მოურავი, მისი შვილი და [მოურავის მხლებლები] ორმოცამდე კაცი ერთბაშად დახოცა. შაჰს რომ ათასი ღუქი³ ახჩა მიეცა ან რომელიმე შემოსავლიანი პროვინცია რომ ებოძა, არ იზამდა; [ხოლო აქ] არც ალლაჰის შეეშინდა და არც სისხლს მოერიდა და ასეთი აშ-

¹ ცნობილი თურქი ლექსიკოგრაფი ა. ვეფიკ-ფაშა სოსო-ის უფრო სწორ ფორმად სოსო-ს მიიჩნევს და ამბობს, რომ ეს არის მაჯართა (ან მადიართა) სახელიო. (იხ. *تجلیات* 1, გვ. 81). ამისდა მიხედვით აქ ლაპარაკი უნდა იყოს უნგრელებზე და მათ სამხედრო პირზე—ფოჩაიზე.

² ხუსრევმა შემდეგში ფაშობა მიიღო და (სულთან მურად IV-ის დროს) დანიშნულ იქნა დიდ-ვეზირად. ძლიერ მტარვალ და მრისხანე ვეზირი იყო. როგორც ცნობილია, შემდეგში მან მოაკვლევინა დიდი მოურავი თავისი შვილითა და ორმოცამდე მხლებლებით. ბოლოს თვით ხუსრევ-ფაშას ბრალი დაედვა სახელმწიფოსადმი ორგულობაში, რის გამო სულთნის ბრძანებით მოკლულ იქნა ქ. თოკათში, ხოლო მისი მოკვეთილი თავი სტამბოლს გაიგზავნა.

³ *يوك* (თ.) — ტვირთი, საპალნე; აქ ნიშნავს თანხას 100.000 პიასტრის (ყურუშის) რაოდენობით.

კარა უსამართლობა ჩაიდინა. იმ დროს შაჰ-აბასის გამეფებიდან ორმოცი წელიწადი შესრულდა. საქმე ის არის, რომ ამ ორმოცი წლის განმავლობაში ასეთი დიდი ზარალი [შაჰს] არ მოსვლია. მოურავის მეოხებით და მოურავთანვე ბრძოლაში დაიღუპა და განშორდა წუთისოფელს შვიდი სახელოვანი ხანი, რომელთა ტოლები ყიზილბაშის ქვეყნებში არ მოიძებნებოდა. მათ შორის იყვნენ ერთი კარჩიკაი, ერთი შირვანის ხანი—ფუსუფ-ხანი, ერთი ემირგუნე¹ და სხვები.

(II. გვ. 403—406)

დიშლენ ჰუსეინ-ფაშას ჯარითურთ [ჯერ] სარდალთან და იქიდან აბაზასთან მისვლა და შემდეგ მისი მოკვლა²

ვინაიდან მაღალღირსეულ სარდალს სკირდებოდა ერთი წარჩინებული ვეზირი, რომელიც ჯარს გაუძღვებოდა წინ და ვინაიდან [დიდი ვეზირის] მოადგილეს გურჯ³ მეჭმედ ფაშას არავითარ შემთხვევაში არ უნდოდა, რომ ეს სამსახური მას დაკისრებოდა და თავს არიდებდა, [ამიტომ სარდალმა] მოიყვანა დიშლენ ჰუსეინ-ფაშა და [ეს სამსახური] მას დააეალა: [ეს უკანასკნელი] გამოცდილი და დამსახურებული კაცი იყო. მისმა საკმაო რაოდენობის ჯარით ალაბს⁴ მოსვლამ სახელოვან სარდალში უსაზღვრო სიხარული გამოიწვია. თვითონ [სარდალი] კარავში გამოვიდა და ბაღდადში გამგზავრების შესახებ თათბირი გამართა. მაგრამ [ამ დროს] საზღვარზე მყოფი ამირებისაგან წერილები მოვიდა, სადაც დახმარებას თხოულობდნენ და იწერებოდნენ, რომ ყიზილბაშმა ახალციხეს ალყა შემოარტყა და, დახმარება თუ არ აღმოგვეჩინა, საქმე გართულდებაო. შემდეგ მან მაშველ ძალად გამოყო შვიდი, ვილაგეთის მფლობელი სახელოვანი ბეგლარ-ბეგი თავიანთ ვილაგეთში მყოფი ჯარითურთ. ეს ბეგლარ-ბეგები მასზე [სარდალზე] უფრო ახლოს იყვნენ [ახალციხესთან] და ზემოხსენებული ჰუსეინ-ფაშა დანიშნა მათ ძლევამოსილ სარდალად და გაამგზავრა. [სარდალმა] აბაზა-ფაშასაც გაუგზავნა პატიოსანი ჰუქმი⁵ იმის შესახებ, რომ, როცა [ჰუსეინ-ფაშა] არზრუმს ჩავიდოდა, აბაზაც არზრუმის ჯარით თან გაეყოლოდა მას. როცა არზრუმში მივიდნენ აბაზამ—„ბატონი ბრძანდებითო“ თქვა და ვითომ ლაშქრობისათვის მზადება დაიწყო. [აბაზა-ფაშას] უფიქრია, რომ ესენი ახალციხეში კი არ მიდიან, არზრუმში მოვიდნენ იმისათვის რომ რაიმე ხრიკი მოუწყონ მას და მოაშორონ ამ ქვეყანას. მან გამართა წვეულება და მოსული მეთაურები და

¹ ემირგუნე კარჩიკაის შვილია (იხ. Hammer, იქვე).

² ამ ცნობას თარიღი არა აქვს და თუმცა ის მისდევს 1036 წლის აშბავს (იხ. გვ. 407), მაგრამ თავისი შინაარსით ის უფრო დაკავშირებულია მომდევნო აშბავთან (იხ. აქვე, გვ. 389), რომელიც 1038 წლითაა დათარიღებული (ჩვ. წელთაღ-ით=1628 წელს). ამისდა მიხედვით ეს ცნობაც ამ წლით უნდა დათარიღდეს.

³ გურჯი—ქართველს ნიშნავს.

⁴ ალაბი (الطب, Aleppo), ქალაქი ჩრდილოეთ სირიაში.

⁵ حکم (არ.)—ბრძანება.

ბეგლარ-ბეგები დაპატიჟა, ხოლო მთელ რიგ ჯარს უბრძანა შეიარაღებულიყვნენ და მზად ყოფილიყვნენ მისი განკარგულებისათვის. ჩვენს ჯარს ასეთი გაიძვერობისაგან უზრუნველყოფილად მიაჩნდა თავი და როდესაც თითოეული მათგანი [ან] ქუჩაში დადიოდა [და ან] თავისი საქმით იყო გართული, უცბად ციხის ერთი კარიდან გამოვიდნენ და ჩვენი ჯარის დარბევას მიჰყვეს ხელი. ერთი საათის განმავლობაში ყველაფერი გაანიავეს და რაც მათ გააჩნდათ, ყველაფერი მოჯანყეთა ნადავლად გადაიქცა. მოულოდნელი [თავდასხმისაგან] შეშფოთებულ ასქერთაგან, ზოგი უუნაგირო ცხენს შეახტა, ზოგი [იქვე] მყოფ აქლემს შეაჯდა და სარდალთან გაიქცნენ. ორი დღის შემდეგ მივიდნენ და მომხდარი ამბავი შეატყობინეს. და სარდალმა გაიგო ეს შემადრწუნებელი ამბავი. რა გაეწყობა, უკვე მომხდარი ფაქტია, რალა ქნას; მოვიდა და ციხის აღება მოიწადინა და იმ ყაჩაღების ძირ-ფესვიანად აღმოთხერასა და დამორჩილებას შეეცადა. მაგრამ ზარბაზანი არაა და არც სხვა საჭირო საქურველთაგან ერთი წვილიც არაა; მხოლოდ ქართველი ზელიქ მოურავის მიერ მოტანილი ზარბაზნით დაიწყო სროლა. ზამთარი დადგა, [ამდენი] დრო ტყუილად დაკარგა. შემდეგ უმწეო, სასოწარკვეთილი და შეწუხებული ადგა და წამოსვლა არჩია. და აი, ამ გალაშქრების შედეგი და შინაარსი ეგ იყო.

(II, გვ. 408—409)

**ხუსრევ-ფაშას დიდ-ვეზირად და სარდალად დანიშვნა და
არზრუმისა და ახალციხის ციხეების დაპყრობა 1038 წელს¹**

როცა ეს არასასიამოვნო ამბავი ზღვისა და ხმელეთის ფადიშაჰის ყურამდე მივიდა, [მან] მაშინვე გადაწყვიტა დიდ-ვეზირად და სარდალად დაენიშნა სახელოვანი ხუსრევ-ფაშა, რადგანაც დარწმუნებული იყო მის გულადობასა და [აგრეთვე] იმაში, რომ ის [კარგად] უხელმძღვანელებდა ძლევამოსილ ჯარს. შემდეგ [დიდი ვეზირის] მოადგილის რეჯებ-ფაშას დასტურით გაილა ფერმანი, რათა სტამბოლიდან დიარბექირის მიმართულებით დაუყოვნებლივ გაეგზავნოს უავგუსტოესი ბექედი. შემდეგ თოკათში ჩავიდნენ და საჭირო საქმეთა გამო მრავალი შრომა გასწიეს. ამ დროს ცნობა მოვიდა, რომ აბაზა მისგან [სარდალისგან] ძალიან დაშინებულია და განზრახვა აქვს შაჰს მორჩილება გამოუცხადოს და [არზრუმის] ციხე გადასცესო. რადგანაც ძნელი იყო ზარბაზნის, ტყვიაწამლის და სხვა საჭირო მასალათა [სასწრაფოდ] გადატანა, ამიტომ ესენი უკან მოიქცნენ [რომ შემდეგ უკან დაედევნებინათ], ხოლო თვითონ დაუყოვნებლივ ტვირთშემსუბუქებული ძლიერ სასწრაფოდ გაემგზავრა. რამდენიმე ათასი ჯენიჩერი კიდევ ჩქარმავალ ცხენებზე შესვა და მშვენიერებამოსილი არზრუმის ახლო ჩამოხტა. 1038 წლის წმინდა მუჰარრემის მეშვიდე დღეს² ციხეს ალყა შემოარტყეს და ჯენიჩერები იმავე დღეს სანგრებში ჩასვეს. მეორე დღისათვის.

¹ ე. ი., 1628 წელს.

² ე. ი., 1628 წლის, 7. IX-ს.

ზარბაზნებიც მოაწოდეს. ზარბაზნები წაიღეს და სხვა მრავალგვარი ღონისძიებაც იხმარეს. სხვათა შორის დაიწყეს გადმობირება, ვითომ კარგი გულით, ყაჩაღებისა და იმათი, ვინც სეგბანების¹ [ნილაბ] ქვეშ მცდარ გზაზე იყვნენ შემდგარნი. ამ [ღონისძიების] წყალობით, შიგ ციხიდან გამორბოდნენ ხუთობით და ათობით და მორჩილებას აცხადებდნენ. ვინაიდან ყოველ მათგანს აკმაყოფილებდნენ ისე, როგორც ეს [მათთვის] მოსალოდნელი იყო და ვინაიდან [ამგვარად] მათ უმრავლესობას ჰქონდა შესაძლებლობა მორჩილების გამოცხადებისა, ამიტომ აბაზა იძულებული გახდა არზრუმის წარჩინებულ [პირთა], 'ულემასა'² და 'შეხებიდან'³ ექესი კაცი გამოეგზავნა და პატიება ეთხოვა. პატიოსანმა სარდალმა აპატივა, თანახმად თქმულებისა, რომ „პატიება გამარჯვების მოვალეობაა“-ო და ხსენებული თვის მეცხრამეტე დღეს [აბაზა] გამოიყვანა ციხიდან და ციხე, უწინდებურად, ისლამის ლაშქრის ხელქვეშ დარჩა. იქიდან ახალციხეში გაგზავნეს კაცი და ისიც დაიპყრეს.

(II, გვ. 409—410)

**შეუღარებელი ვეზირის, მისი აღმატებულების ქენ'ან-ფაშას
მიერ ახალციხის დაპყრობა**

გულადი ვეზირი, მისი აღმატებულება ქენ'ან-ფაშა ბედნიერებამოსილი და კეთილშობილი ადამიანია, რომელსაც ღვთისნიერებასა და კრძალულებაში მსგავსი არა ყავს. [ამ] დაპყრობათა⁴ შემდეგ მას დაევალა ახალციხის აღება და საეკმარისი რაოდენობის ჯარი მიეცა. მაღალი ალლაჰის შემწეობით მან ვაიბარჯვა და აიღო ციხე დაქვემდებარებული ადგილებით და განიხარა.

(II, გვ. 439)

¹ سگبانی — მსახური, რომელიც სანადირო ძალებს უვლის; აქ მენიჩერთა სპეციალური ნაწილის ჯარისკაცი.

² علماء (არ.) მაჰმადიანთა მეცნიერები.

³ شيوخ (არ.)—საკუთრივ „მოზუტი“, „უზუტესი“, შემდეგ: რელიგიურ საზოგადოებათა (ჯამათთა) მეთაურები.

⁴ ზემოთ (გვ. 430—439) მოთხრობილია ერევნის, თებრიზისა და ანის დაპყრობათა შესახებ, რომელიც 1044 წელს ხდება. ეს ცნობაც ამ თარიღს მოსდევს (ჩვენი წელთაღრიცხვით=1634 წელს).